

# EMPATIE JAKO KLÍČ K POROZUMĚNÍ LITERATUŘE: ŽÁKOVSKÉ VZKAZY HLAVNÍMU HRDINOVÍ ČEPOVY POVÍDKY

## Empathy as a Key to Understanding Literature: Students' Messages to the Main Character of Čep's Short Story

Adéla Dědinová

**Anotace:** Předložená aplikace se zaměřuje na roli empatie jako prostředku umožňujícího hlubší porozumění literárnímu dílu. Na příkladu povídky *Domov* Jana Čepa ukazuje, jak lze prostřednictvím empatických projevů žáků, reflektujících existenciální úzkost a složitost vnímání světa hlavního hrdiny, podpořit porozumění textu.

**Klíčová slova:** *empatie; interpretace; literární dílo; pragmatika; Jan Čep; Domov.*

**Abstract:** The presented study focuses on the role of empathy as a means of achieving a deeper understanding of a literary work. Using Jan Čep's short story *Domov* as an example, it demonstrates how students' empathetic expressions reflecting the protagonist's existential anxiety and complex perception of the world can facilitate a more profound comprehension of the text.

**Key words:** *empathy; interpretation; literary work; pragmatics; Jan Čep; Domov.*

Křesťanský existencialista **Jan Čep** je spisovatel, který mistrně líčí dění v lidských duších; prostor, čas a veškeré události jsou v jeho prózách podřízeny tomuto psychologickému rozměru. (Putna, 2010) Existencialistický ráz, který jeho díla mají, se nejvíce projevuje v zobrazení **úzkosti**: úzkosti z budoucnosti, ze smrti či ze samotného bytí. (Čep, 1995, s. 65)

Úzkost prožívá i hlavní hrdina **Jeník** z Čepovy povídky *Domov*. Při hře s vrstevníky se zasní a vlivem neobvyklých okolností, které ozvláštnily běžný den, si

uvědomuje složitost světa kolem sebe: „*Jeho moudrost byla nasycena sladkou září a listí na stromech od ní přijímalo blažený odlesk. Hošíkovy oči stoupaly výš a výš: „Bože, jak je možno jít pořád dál a dál, a nikdy nedojít na konec? Jak je to hrozné, žádný konec!“ A v tom se čehosi ulekl: vždyť konec je také nemožný!*“ (Čep, 2000, s. 19)

Tento úryvek zachycuje Jeníkovu úzkost z neznámého – motiv, který zásadně formuje jeho vnímání světa a představuje moment, kdy se dítě poprvé střetává s existenciální nejistotou. Právě tato situace se ukázala jako vhodné východisko pro rozvíjení empatie žáků, která může vést k hlubšímu porozumění psychologické i významové rovině textu.

Empatii lze chápat jako schopnost porozumět perspektivě druhého a cítit se do jeho prožívání (Herlin – Visapää, 2016). Existuje souvislost mezi empatií a jazykem. Nástroje vhodné pro analýzu jazykových prostředků, jimiž lze empatické projevy identifikovat, nabízí například kognitivní gramatika. Aby bylo možné určitý jazykový jev považovat za empatický, musí se vztahovat jak ke kognitivní, tak k afektivní dimenzi empatie – tedy k rozumovému pochopení situace druhého i k citové rezonanci s ní. (Herlin – Visapää, 2016)

Empatie je klíčovým mechanismem porozumění druhým lidem a zároveň předpokladem smysluplné spolupráce; z tohoto hlediska se jeví jako vhodný nástroj k hlubšímu porozumění postavám v literárních dílech, a tím i samotnému smyslu textu. Toto propojení jazykového vyjádření a prožívání emocí potvrzují i současné výzkumy. Například studie (Yaden a kol., 2020) zkoumající míru emočního skóru v esejích uchazečů o studium medicíny ukázala, že s vysokým skórem empatie jsou spojena slova jako *porozumění, soucit, lidskost, pocit, poznání a důvěra*. Tato slova tvoří lexikální pole, které odráží kognitivní i afektivní složku empatického postoje.

Na základě těchto teoretických východisek byli žáci posledního ročníku osmiletého gymnázia po přečtení uvedené povídky instruováni, aby reflektovali Jeníkův prožitek. Úkolem žáků bylo napsat krátký písemný vzkaz hlavní postavě. Cílem bylo zjistit, zda žáci porozuměli Jeníkovu prožívání, tedy hlavní myšlence povídky.

Zadání znělo: „*Nyní jste si přečetli, co prožívá hlavní hrdina povídky Jeník. Na papírek, který máte před sebou, mu napište vzkaz,*“

Žákovské vzkazy:

- 1) Jeníku, je to v pořádku. Každému nemůže jít vše podle ideálů kamarádů. Perfekcionisté si budou vždy stěžovat. Zkus si s kamarády promluvit, abyste si víc porozuměli. Zkus jim ukázat to, co jsi našel! Zkuste si rozdělit role. Jsi kreativní a uvažuješ jinak než tvoji kamarádi, jsi jedinečný. Až dostaneš příležitost si svůj domek postavit sám, popereš se s tím nejlépe, jak dovedeš. A věř mi, že příležitostí budeš mít spoustu.

- 2) Svět není tak nekonečný a děsivý, jak se možná zdá.
- 3) Jeníku, neboj se, vím, že chceš udělat všechno správně, ale to ne vždycky jde. Ale život je dlouhý a příležitostí bude pořád hojně. Zkusíš všechno, co jen budeš chtít a v něčem najdeš sebe.
- 4) Nemusíš vše pochopit hned, až budeš starší, tak budeš přesně vědět, jakou cestou se vydat. (srdíčko)
- 5) Čas léčí všechny rány, s ním všechno pochopíš.
- 6) Jeníku, vím, že to teď pro tebe není snadné. Je těžké vysvětlit ostatním, jak se cítíš. Není to tvoje chyba. Časem určitě najdeš pochopení.
- 7) Je v pořádku, že nerozumíš všemu kolem sebe, uživej si přítomný okamžik.
- 8) Milý Jeníku, v životě budeš prožívat těžkosti, to je nevyhnutelné. Neznat odpovědi či pohádat se s někým blízkým je absolutně v pořádku. Stává se to často a důležité je se tím netrápit.
- 9) Jeníku, musíš se pochlapit, jsi chlap jako hora, tak se podle toho chovej.
- 10) Je zbytečné se trápit vším, co jsi viděl a zažil, hlavně když jsi ještě dítě a nemůžeš s tím nic dělat. Nestresuj se!
- 11) Brzy to vše, čemu nerozumíš, začneš chápat. Nebude to zítra ani za rok, ale časem ti svět nebude připadat tak záhadný. Dospět a poznávat není lehké, ale je to osvobozující.
- 12) Víš, Jeníku, i tyto cesty, které se zdají být nekonečné a nebezpečné mohou vést ke spokojenosti, klidu a bezpečí, jaké cítíš na zahradě.
- 13) Neměj strach, že jsi něco nepochopil, vždy si uvědom, že je nejdůležitější ta cesta za pochopením. Pokud budeš chtít, určitě na vše časem přijdeš.
- 14) Dobře, že nad tím přemýšlíš, Jeníku, ale nemusíš mít strach... však člověk ke konci stejně jednou dojde. Taky půjdeš jednou naposledy do školy... No a co potom? Nebude to jednoduché, ale v tom je ta krása. Soustřed se dál na ty malé věci, a věz, že se nemusíš strachovat o to, co přijde v budoucnu. Protože ono to přijde, jenom to chce čas. Dej tomu čas...
- 15) Jeníku, na tvoji myšlenku, jak je možné jít pořád dál a nikdy nedojít na konec, ti nemohu přesně odpovědět, ale člověk by se neměl zaměřit pouze na konec jako na nějaký cíl. Měl by si užívat celou tu cestu a zaměřit se na všechno, co prožijeme. Pokud nás bude zajímat pouze konec, nikdy si neužijeme život naplno...
- 16) Jeníku, chápu tvé obavy, ale teď není třeba se trápit něčím, na co dojde až za dlouho. Navíc život ti to časem určitě ukáže.
- 17) Jeníku, jsi na svůj věk velice vnímavý a cítíš toho daleko víc než tví kamarádi. Ve tvém věku je velmi těžké se to snažit pochopit všechno, proto se tím zkus netrápit a své myšlenky nech jen plynout. Věř mi, že se ti dříve nebo později všechno vyjasní a budeš se cítit dobře. Dej tomu čas, protože v budoucnu budeš

mít dokonce nad všemi navrch. Není s tebou nic špatně. Naopak v tom vidím opravdovou sílu.

- 18) Ahoj, mrzí mě, jak se cítíš, ale obávám se, že ti nemohu pomoci. Nikdo nemůže, je to boj v tvůj vlastní hlavě. Ale je důležité, abys věděl, že tyto pocity neprožíváš sám a že každého někdy zatíží tento žal. To, že si ho uvědomuješ takto brzo, jenom znamená, že se z toho ještě dřív dostaneš. Dej tomu čas, pochopíš.
- 19) Jeníku, v životě jsou věci, kterým nikdo nerozumí a není nutné je chápat. Důležité je uvědomovat si své pocity a reflektovat je. Třeba tě to jednou přivede k pochopení.
- 20) O čem je svět, skoro nikdo neví. Důležité je se tím netrápit.
- 21) Je v pořádku cítit se občas nepochopený a sám. Věř ale, že nikdy nebudeš sám úplně. Vždy tu budou lidé, kteří tě budou mít rádi. Být těžko pochopen může značit i něco krásného – třeba, že přemýšlíš jinak a více do hloubky než ostatní.
- 22) Jeníku, i když to tak nevypadá, každý něco neví, a to je v pořádku. Důležité je chtít vědět.
- 23) Jeníku, všechny problémy se časem vyřeší, teď si užívej dětství, máš ho jenom jednou.
- 24) Na světě jsou věci, které prostě nemůžeme pochopit. To, že je nechápe a neznáme jejich řešení, je důvod, proč se nezblázníme.
- 25) Svět je nekonečný, ale v tom je jeho krása – nikdy se nebudeš nudit, vždy je co objevovat.
- 26) Jeníku, svět je sice veliký, ale ty se o to zatím nemusíš starat, svět se o sebe mezitím postará sám a ty to časem pochopíš a tví kamarádi také.

Žáci ve svých vzkazech nejvýrazněji projevovali empatii v rovině tematické. Často se objevuje **motiv času**, jenž funguje jako prostředek útěchy – výrazy typu „*dej tomu čas*“, „*až vyrosteš*“, „*v budoucnu bude líp*“ vyjadřují víru v přirozený vývoj a pomíjivost negativních pocitů. Skrze odkaz k budoucnosti žáci zároveň formulují **povzbuzení a naději**, když hrdinovi slibují nové příležitosti k porozumění světu.

Dalším častým prostředkem empatie je **ujištění a normalizace emocí** prostřednictvím formulací jako „*je v pořádku nerozumět*“, „*není to tvoje chyba*“, „*je v pořádku cítit se nepochopený*“. Tím žáci dávají najevo, že Jeníkovy pocity přijímají bez hodnocení a poskytují mu prostor pro vlastní prožitek. Vzkazy rovněž obsahují **apel na jedinečnost a autenticitu hrdiny** – tvrzení typu „*jsi kreativní*“, „*jiny*“, „*vnímavý*“ posilují jeho sebevědomí a vyzdvihují hodnotu individuality. V některých případech se objevuje i **filozofický rozměr**, v němž žáci reflektují hlubší smysl Jeníkových úvah: „*užívej si cestu, nejen cíl*“, „*svět je nekonečný, ale v tom je jeho krása*“. Tyto

formulace ukazují schopnost nahlédnout na problém v širším, existenciálním kontextu a vyjádřit empatii prostřednictvím sdílené reflexe.

V jazykové rovině se vzkazy, které nejvýrazněji nesou prvky empatie, vyznačují souborem prostředků typických pro intimní, apelativní a citově zabarvenou komunikaci. Projevuje se zde zejména **užívání interjekcí** (např. *Ahoj*), případně drobných **citových doplňků – emotikonů** (*srdíčko*), které přibližují text neformálnímu dialogu a signalizují osobní zaujetí mluvčího. **Přímé oslovení** (*Jeníku, ...*) posiluje kontakt mezi pisatelem a adresátem a navozuje vztah důvěrnosti. Žáci volí prostředky **pozitivní zdvořilosti** – usilují o sblížení s adresátem, potvrzení jeho hodnoty a zmírnění jeho úzkosti. Tento efekt podporují i **emfatické částice** (*však, no, prostě, taky, ale jo*).

Významnou roli hraje také **frekventované použití zájmen druhé osoby** (*ty, tvoje*), které podporuje individualizaci projevu a posiluje pocit osobní adresnosti. Jazyk empatických vzkazů dále charakterizuje **přítomnost určitých modálních sloves**, jež vyjadřují míru jistoty či doporučení a zároveň zmírňují kategorický tón sdělení – například formulace „*nemusíš mít strach*“ nebo „*můžeš to zvládnout*“ vyznívají podpůrným a povzbuzujícím způsobem. **Imperativní tvary sloves** (*zkus si promluvit, dej tomu čas, uživej si*) pak fungují jako projevy zájmu a aktivní pomoci, nikoli autoritativního příkazu.

Z hlediska syntaxe jsou texty převážně tvořeny souvětími, což lze interpretovat jako snahu pisatelů rozvíjet a strukturovat své myšlenky.

V lexikální rovině jsou texty nasyceny jak lexémy, které jsou výše uvedeny jako ty s vysokou mírou projevené empatie (*porozumění, pocit, poznání i důvěra*), a to v různých podobách, tak i dalšími emocionálně zabarvenými výrazy (*strach, bolest, klid, síla, jedinečnost, krása*), často doplněnými o **hodnoticí adjektiva** (*veliký, vnímavý, krásný, nepochopený, osvobozující*). Významnou roli hraje i **jemná metaforika** (*cesta, světlo, rány, síla*), která konkretizuje abstraktní pocity a činí sdělení citově přístupnějším. Celkově lze říci, že jazyk empatických vzkazů se vyznačuje **pozitivní emoční polaritou**.

Také lze v žákovských vzkazech určených hlavní postavě pozorovat případy, kdy je empatický účinek oslaben nebo zcela absentuje. Tyto projevy jsou motivovány patrně nedostatečným porozuměním obsahu i nepříliš vhodnou volbou jazykových prostředků, které narušují interpersonální rovinu komunikace mezi čtenářem (žákem) a adresátem (postavou).

Obecně je jedním z nejčastějších rysů, které empatické vyznění tlumí, **direktivnost**. Použití modálních sloves, které bylo výše vyzdviženo jako empatický projev, empaticky nevyznívá ve všech případech. Tam, kde jde o modální slovesa s tzv. s modalitou nutnosti (*musíš, nesmíš, je třeba*) vytváří asymetrický komunikační rámec, v němž pisatel zaujímá pozici autority. Stejný efekt mají vybrané imperativní

konstrukce („*tak se chovej*“, „*nestresuj se*“). Tento typ modality neumožňuje empatické sdílení pocitů, protože místo porozumění nabízí návod nebo morální apel.

Dalším faktorem oslabujícím empatii je **generalizace a bagatelizace prožitku**. Stejně jako bylo na motiv času nahlíženo pozitivně – tj. vyjadřuje se jím empatie, lze si všimnout i obrátů s motivem času, z nichž empatie patrná není. Věty typu „*Čas léčí všechny rány*“ či „*Je zbytečné se nyní trápit*“ jsou spíše frazeologizované konstrukce a univerzální tvrzení, která sice mohou působit útěšně, avšak jazykově potlačují prožitek adresáta.

Empatii dále oslabuje **racionalizace emocí** a převaha **gnómických výpovědí**, které se vyznačují zobecňováním typu „*Na světě jsou věci, které prostě nemůžeme pochopit*“ či „*Svět je nekonečný, ale v tom je jeho krása*“. Tyto formulace přesouvají sdělení z emocionální roviny do roviny intelektuální. V důsledku toho se vytrácí dialogičnost a interpersonální blízkost, která je pro jazykovou empatii klíčová.

Neempatický účinek může mít i **absence jazykové validace pocitů**. Výpovědi, které se snaží Jeníkovy pocity korigovat nebo zpochybňovat („*Svět není tak děsivý, jak se zdá*“), implicitně signalizují, že adresátova zkušenost není oprávněná. Empatické jazykové chování předpokládá potvrzení a přijetí prožitku („*Rozumím, že se cítíš zmateně*“, „*Je pochopitelné, že tě to děsí*“), nikoli jeho odmítnutí.

Analýza žákovských vzkazů adresovaných hlavní postavě Čepovy povídky *Domov* ukazuje, že empatie se v jejich projevech vyskytuje v různé míře. To nás přivádí k otázce, zda by její přítomnost mohla korelovat s porozuměním existenciální podstatě díla.

Na příkladu třech vzkazů, z nichž je patrné, že nebyla pochopena hlavní myšlenka povídky, tj. existenciální krize malého chlapce, zkusíme tuto otázku zodpovědět.

Vzkaz č. 1) obsahuje několik jazykových prostředků, které by mohly být spojeny s podporou aktéra, například modální sloveso („*mít*“) a výrazy vyzdvihující jedinečnost adresáta („*jsi kreativní*“, „*jsi jedinečný*“). Přímé oslovení „*Jeníku*“ navozuje s adresátem kontakt, avšak imperativní formy působí spíše jako rady a doporučení než jako projevy skutečné sounáležitosti. Celkově text orientuje adresáta na konkrétní postupy a řešení („*zkus si promluvit s kamarády*“, „*rozdělit role*“) a redukuje Jeníkovu úzkost na konflikty s vrstevníky, aniž by reflektoval její existenciální rozměr. Empatické je ale samozřejmě vyjádření perspektivní vyhlídky do budoucna („*příležitostí budeš mít spoustu*“) i potvrzení individuální hodnoty postavy („*jsi kreativní, ... jedinečný ...*“). Obecně lze ale hovořit spíše o poradenském stylu než o autenticky empatickém vyjádření.

Vzkaz 8) vyjadřuje určitou podporu a porozumění, nicméně Jeníkovy obavy jsou zredukovány na běžné životní těžkosti a mezilidské konflikty, čímž se vytrácí vztah k existenciálnímu rozměru jeho zkušenosti. Vzkaz tedy pracuje s existenciální

úzkostí, ale i s konflikty mezi kamarády, které staví na stejnou úroveň. Jazykové prostředky podporující empatické vyznění využity jsou – např. normalizaci emocí („je nevyhnutelné...“).

Poslední vybraný vzkaz, 9), představuje případ, kdy jazyková empatie zcela chybí. Dominantní je direktivní modalita („musíš“) a imperativní konstrukce, které vytvářejí asymetrický komunikační rámec a pozici autority. Text neuznává ani nevaliduje Jeníkovy pocity, pouze instruuje, jak se má chovat. Významně zde chybí prvky, které by signalizovaly porozumění nebo sdílení emocí.

Na příkladu třech vybraných vzkazů je naznačeno, že míra empatie vyjádřena žákem by mohla souviset s možností porozumět literárnímu dílu. Tedy čím větší skóre empatie žák má, tím by mohla být větší pravděpodobnost, že dílu porozumí. Rozvoj empatie ve výuce literatury je možností práce, která může prohloubit žákovo chápání psychologické a existenciální hloubky literárního díla. Pro pedagogickou praxi to znamená, že rozvíjení empatie u žáků různými metodami může pomoci porozumět psychologické a existenciální hloubce textů, s nimiž se ve výuce pracuje.

ČEP, J. (1997): Svět lidský a nelidský. In: *Samomluvy a rozhovory*. Praha: Vyšehrad, s. 65.

ČEP, J. (2000): Dvojí domov. In *Dvojí domov*, Praha: Vyšehrad, s. 19.

YADEN, M. E. a kol. (2020): *Linguistic analysis of empathy in medical school admission essays*. *International Journal of Medical Education*, č. 11, s. 186–190. DOI: 10.5116/ijme.5f2d.0359.

HERLIN, I. – VISAPÄÄ, L. (2016): *Dimensions of empathy in relation to language*. *Nordic Journal of Linguistics*, 39 (Special Issue 2: Discourse, Grammar and Intersubjectivity), s. 135–157.

PUTNA, M. C. (2010): *Česká katolická literatura v kontextech: 1918–1945*. Praha: Torst, s. 1078–1079.

**Mgr. Adéla Dědinová**

Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty UK v Praze

*adela.krygarova@pedf.cuni.cz*

ORCID: 0000-0002-4820-0840